

گزارش تحلیلی روابط ایران و عراق با تمرکز بر اقتصاد، فناوری و نوآوری

مقدمه

روابط ایران و عراق از معدود روابط منطقه‌ای است که هم‌زمان بر چهار پایه جغرافیا، پیوندهای اجتماعی و مذهبی، نیازهای اقتصادی عراق و مکمل بودن دو اقتصاد استوار است. تجارت دوجانبه در سال‌های اخیر به حدود ۱۰ تا ۱۲ میلیارد دلار رسیده و صادرات ایران به عراق از حدود ۶۰۰ میلیون دلار در سال ۲۰۰۳ به بیش از ۱۰ میلیارد دلار در سال منتهی به مارس ۲۰۲۴ افزایش یافته است. سبد صادراتی ایران نیز به حدود ۲۲۰۰ قلم کالا رسیده است؛ بنابراین رابطه صرفاً انرژی‌محور نیست، هرچند برق و گاز همچنان ستون راهبردی آن‌اند.

فرصت اصلی، تبدیل رابطه «فروش کالا و انرژی» به زنجیره‌های مشترک ارزش است: خدمات فنی و مهندسی، ساخت‌وساز، سلامت، کشاورزی و غذا، لجستیک، پرداخت دیجیتال، دولت الکترونیک، هوش مصنوعی و فناوری‌های آب و انرژی. در حوزه نوآوری نشانه‌های مثبتی وجود دارد: مذاکره رسمی درباره تجارت الکترونیک و اقتصاد دیجیتال، پیشنهاد منطقه آزاد مشترک دیجیتال، همکاری دانشگاهی در نانو فناوری، علوم پزشکی و سلول‌های بنیادی، و صادرات برخی تجهیزات پزشکی دانش‌بنیان ایران به عراق.

با این حال تحریم‌های آمریکا، محدودیت دسترسی به دلار، بدهی‌های انباشته انرژی، نبود سازوکار بانکی پایدار، نوسان مقررات و گمرک، رقابت ترکیه و چین، قاچاق و غیررسمی بودن بخشی از تجارت، و وابستگی عراق به واردات، مانع جهش کیفی می‌شوند. در سال ۲۰۲۳ گزارش شد که آمریکا ۱۴ بانک عراقی را از معاملات دلاری منع کرده و در عین حال برای خرید برق ایران، معافیت‌های دوره‌ای صادر می‌کند؛ این دوگانگی، هزینه مبادله و ریسک برنامه‌ریزی را بالا می‌برد.

جمع‌بندی این گزارش آن است که هدف ۲۰ تا ۳۰ میلیارد دلار تجارت، بدون اصلاح زیرساخت‌های مالی و گمرکی و بدون حضور سازمان‌یافته شرکت‌های عراقی و ایرانی در پروژه‌های مشترک، بیشتر یک هدف سیاسی است تا برنامه اجرایی. اولویت عملی باید ایجاد کانال تسویه شفاف و منطبق با تحریم‌ها، توسعه تجارت خدمات و محصولات فناوری‌محور، ایجاد مراکز مشترک پس از فروش و بومی‌سازی، و تعریف چند پروژه قابل اندازه‌گیری در حوزه های سلامت، آب، انرژی خورشیدی، لجستیک و کشاورزی باشد.

تصویر کلان و روندهای اقتصادی

• رشد تجارت و عمق بازار

عراق برای ایران یک بازار همسایه با دسترسی زمینی، هزینه حمل پایین تر و تقاضای گسترده برای کالاهای مصرفی، ساختمانی، غذایی، دارویی و خدماتی است. برای عراق، ایران منبع نزدیک و نسبتاً متنوعی از کالا و انرژی است. یک مطالعه درباره دوره ۲۰۱۰ تا ۲۰۲۰، گسترش روابط را به ترکیبی از عوامل سیاسی، اجتماعی، جغرافیایی، تجاری، مالی، فرهنگی و مذهبی نسبت می‌دهد و بر نقش مرز مشترک امن، سلیقه مشترک مصرف‌کنندگان و رقابت‌پذیری قیمتی کالاها تأکید می‌کند.

آمار اعلام‌شده از سوی مقام‌های ایرانی یک روند صعودی را نشان می‌دهد، اما باید با احتیاط خوانده شود: در برخی اظهارات رقم تجارت سالانه حدود ۱۰ میلیارد دلار و در برخی رقم صادرات ایران به عراق حدود ۱۲ میلیارد دلار گزارش شده است. این تفاوت می‌تواند از تفاوت سال پایه، روش محاسبه، ثبت صادرات رسمی یا لحاظ کردن برق، گاز و تجارت غیررسمی ناشی شود. در پنج ماه نخست سال ایرانی ۱۴۰۳، صادرات غیرنفتی ایران به عراق بیش از ۴.۵ میلیارد دلار اعلام شد؛ این رقم نسبت به ۳.۵۰۸ میلیارد دلار در مدت مشابه سال قبل، ۲۱ درصد افزایش داشت.

در ترکیب کالا، مزیت ایران بیشتر در محصولاتی است که به نزدیکی جغرافیایی، قیمت رقابتی و تحویل سریع وابسته‌اند: مصالح ساختمانی، فولاد و میلگرد، کاشی و سرامیک، محصولات کشاورزی و غذایی، پتروشیمی، لوازم خانگی، دارو و تجهیزات پزشکی. با این حال، بخش قابل توجهی از این صادرات ارزش افزوده متوسط دارد و هنوز به قراردادهای بلندمدت، برند مشترک، خدمات پس از فروش و تولید داخل عراق تبدیل نشده است.

• انرژی؛ همکاری ضروری اما پرریسک

همکاری انرژی مهم‌ترین بخش راهبردی رابطه است. عراق به دلیل شکاف میان تولید داخلی برق و تقاضا، به واردات انرژی از ایران نیاز داشته است؛ یک پژوهش درباره همکاری انرژی در فاصله ۲۰۰۳ تا ۲۰۲۲، «شکاف عرضه و تقاضای برق» را در کنار عوامل سیاسی و جغرافیایی از محرک‌های اصلی همکاری می‌داند.

برق و گاز ایران برای عراق فقط یک قلم وارداتی نیست؛ در ماه‌های گرم، مستقیماً با پایداری شبکه و رضایت اجتماعی پیوند دارد. طبق گزارش ۲۰۲۴، آمریکا برای عراق معافیت چهارماهه خرید برق ایران را تمدید کرد، زیرا شبکه عراق با خاموشی‌های مکرر و

فشار تقاضای سرمایه‌ای مواجه بود. بر اساس همان گزارش، وجوه پرداختی در حساب‌های محدودشده باقی می‌ماند و فقط برای تجارت بشردوستانه و معاملات غیرتحریمی قابل استفاده است.

این مدل، همکاری را از نظر فنی ممکن اما از نظر مالی شکننده می‌کند. در مرداد ۱۴۰۴، وزیران نفت ایران و برق عراق درباره حجم صادرات گاز و پرداخت بدهی‌های قبلی مذاکره کردند و از پیشرفت در توافق سخن گفتند؛ خود طرح موضوع بدهی نشان می‌دهد که مسئله اصلی فقط ظرفیت تولید و انتقال نیست، بلکه تسویه و دسترسی به منابع نیز هست.

فرصت میان‌مدت، حرکت از صادرات انرژی به همکاری در بهره‌وری انرژی، نیروگاه‌های خورشیدی، ذخیره‌سازی، مدیریت شبکه، تعمیرات اساسی، کنتورهای هوشمند و آموزش نیروی انسانی است. چنین مدلی هم برای عراق ارزش بیشتری ایجاد می‌کند و هم وابستگی پرتنش به جریان‌های فصلی برق و گاز را کاهش می‌دهد.

• حمل‌ونقل، مرز و تجارت منطقه‌ای

مرز زمینی، مزیت بنیادی ایران است؛ اما همین مزیت بدون استاندارد مشترک و گمرک دیجیتال، به صف کامیون، هزینه انبارداری و عدم قطعیت تبدیل می‌شود. در تیر ۱۴۰۵، ایران و عراق برای جداکردن مسیر کامیون‌های صادراتی از کامیون‌های خالی در گذرگاه خسروی توافق کردند. در همان گزارش، متوسط خروج روزانه کامیون از این مرز ۴۰۰ تا ۴۵۰ دستگاه اعلام شد و کالاهایی مانند میلگرد، سبزیجات، شیرخشک، مصالح و کاشی در زمره اقلام اصلی ذکر شدند.

اقدامات مثبت در این بخش عبارت‌اند از: توسعه گذرگاه‌های رسمی، تفکیک مسیرهای ورود و خروج، امکان تبادل داده پیش از رسیدن کامیون، استانداردسازی اسناد، توسعه حمل‌ونقل ترکیبی و استفاده از ظرفیت مسیرهای ایران برای اتصال عراق به آسیای مرکزی و بنادر جنوبی. ریسک اصلی آن است که هر اختلال در مرز، تصمیم ناگهانی درباره تعرفه یا تغییر مقررات قرنطینه، حاشیه سود صادرکننده کوچک را از بین ببرد.

فناوری، اقتصاد دیجیتال و نوآوری

• از گفت‌وگوهای سیاسی به پروژه‌های قابل تحویل

همکاری فناورانه ایران و عراق هنوز از نظر حجم و نهاده شدن، با تجارت کالا و انرژی فاصله دارد؛ اما حوزه‌هایی برای شروع وجود دارد. در سال ۲۰۱۹، دو طرف درباره نانوفناوری، علوم پزشکی و سلول‌های بنیادی گفت‌وگو کردند و بر نقش شرکت‌های دانش‌بنیان در اتصال دانشگاه و صنعت تأکید شد. این سابقه نشان می‌دهد که چارچوب گفت‌وگو وجود داشته، اما تداوم و تبدیل آن به قرارداد و محصول اهمیت بیشتری دارد.

در نوامبر ۲۰۲۳، وزیر ارتباطات ایران و وزیر تجارت عراق بر تقویت تجارت الکترونیک و برنامه اقتصاد دیجیتال تأکید کردند. طرف ایرانی آمادگی خود را برای انتقال تجربه در فروشگاه‌های آنلاین، پرداخت‌های الکترونیکی و استارت‌آپ‌های مالی اعلام کرد؛ همچنین همکاری در تصاویر ماهواره‌ای و ایجاد منطقه آزاد مشترک اقتصاد دیجیتال مطرح شد. طرف عراقی نیز به ظرفیت ایران در تجارت الکترونیک و فناوری‌های مالی علاقه نشان داد.

نقطه ضعف این رویکرد، غلبه تفاهم‌نامه بر اجرائی است. برای عبور از این وضعیت، هر توافق فناورانه باید دست‌کم پنج خروجی داشته باشد: کاربر یا مشتری مشخص، بودجه، مسئول اجرایی در هر کشور، زمان‌بندی و شاخص نتیجه. برای مثال «همکاری در هوش مصنوعی» خروجی قابل سنجش نیست؛ اما «سامانه پیش‌بینی ازدحام مرزی در خسروی و منذریه با کاهش ۲۰ درصدی زمان عبور در یک سال» یک پروژه است.

• نمونه‌های امیدبخش در فناوری سلامت

سلامت از مناسب‌ترین نقاط ورود شرکت‌های دانش‌بنیان ایران به بازار عراق است، زیرا هم نیاز واقعی وجود دارد و هم امکان ارائه محصول، نصب، آموزش و خدمات پس از فروش فراهم است. در آوریل ۲۰۲۵، یک شرکت دانش‌بنیان ایرانی از صادرات غیرمستقیم تجهیزات و قطعات تخت‌های ICU، CCU، MRI و CT به عراق و ترکیه خبر داد. این شرکت جک‌های برقی و سامانه‌های کنترلی را با ظرفیت بار ۶۰۰ کیلوگرم و استانداردهای لازم برای تجهیزات پزشکی تولید کرده است.

همین نمونه یک درس مهم دارد: نوآوری زمانی به تجارت پایدار تبدیل می‌شود که محصول با استاندارد، تأییدیه، شبکه توزیع و خدمات تعمیراتی همراه باشد. فرصت‌های مکمل شامل تجهیزات دیالیز و تصفیه آب بیمارستانی، زنجیره سرد واکسن، تله‌مدیسین،

نرم افزار مدیریت بیمارستان و آزمایشگاه، تصویربرداری پزشکی، تجهیزات توان بخشی و آموزش تکنسین است. مانع اصلی، تفاوت استانداردهای ثبت محصول، خرید دولتی، پرداخت و مسئولیت خدمات پس از فروش است.

• زیرساخت دیجیتال و فناوری های نوظهور

عراق در حوزه هایی مانند دولت الکترونیک، لجستیک، پرداخت، امنیت سایبری، مدیریت آب و شهر هوشمند به راه حل نیاز دارد؛ ایران نیز در برخی از این حوزه ها شرکت و تجربه دارد. یک مرور درباره اینترنت اشیا و رباتیک در عراق و اقلیم کردستان، بر ورود این فناوری ها به دانشگاه ها و ظرفیت آن ها برای کاهش مصرف انرژی و آموزش نیروی متخصص تأکید می کند.

زمینه های واقع بینانه برای همکاری عبارت اند از:

- **لجستیک و تجارت:** پنجره واحد گمرکی، رهگیری کامیون، مدیریت صف و انبار، اعتبارسنجی اسناد و بیمه بار.
- **پرداخت و فین تک:** کیف پول دوجانبه، پرداخت دیناری و ریالی با سازوکار شفاف، تسویه بر مبنای کالا و اتصال کسب و کارهای کوچک.
- **آب و کشاورزی:** سنجش از دور، آبیاری دقیق، مدیریت خشکسالی، پایش چاه ها و کاهش مصرف برق پمپاژ.
- **سلامت:** پرونده الکترونیک، تله مدیسین، تجهیزات تشخیصی و آموزش از راه دور.
- **انرژی:** مدیریت بار، کنتور هوشمند، پنل خورشیدی توزیع شده، ذخیره سازی و تعمیرات پیش بینانه.
- **امنیت سایبری:** استانداردهای حداقلی، آموزش و حفاظت از زیرساخت های حیاتی؛ این حوزه به توافقاتی حقوقی و اعتماد بالا نیاز دارد.

مشکلات و ریسک‌های اصلی

• تحریم و بانکداری

تحریم، هم هزینه مستقیم تجارت را بالا می‌برد و هم امکان قرارداد بلندمدت را محدود می‌کند. در تیر ۲۰۲۳ گزارش شد که ۱۴ بانک عراقی از معاملات دلاری منع شده‌اند؛ همان گزارش از استفاده عراق از معافیت برای پرداخت برق ایران و انتقال بخشی از پرداخت‌ها به بانک‌های کشورهای ثالث خبر داد.

نتیجه برای بخش خصوصی، طولانی‌شدن وصول مطالبات، اتکا به واسطه، کاهش شفافیت، ریسک مسدودی وجوه و دشواری تأمین مالی است. در فناوری، این مشکل شدیدتر است: یک پروژه نرم‌افزاری یا تجهیز پزشکی به پرداخت مرحله‌ای، ضمانت، خدمات ابری و انتقال داده نیاز دارد؛ اگر مسیر پرداخت پایدار نباشد، شرکت کوچک توان تحمل ریسک را ندارد.

• بدهی انرژی و ناپایداری مقررات

اختلاف درباره حجم صادرات، زمان‌بندی پرداخت و نحوه استفاده از منابع، رابطه انرژی را آسیب‌پذیر کرده است. معافیت‌های دوره‌ای آمریکا نیز به عراق اجازه می‌دهد در کوتاه‌مدت انرژی وارد کند، اما برای سرمایه‌گذاری چندساله اطمینان کافی ایجاد نمی‌کند. از سوی دیگر، عراق برای کاهش وابستگی به ایران تحت فشار است و ایران نیز با محدودیت عرضه داخلی و نوسان ظرفیت مواجه می‌شود.

• عدم توازن و کیفیت پایین پیوندهای تولیدی

رشد صادرات ایران الزاماً به معنای شکل‌گیری زنجیره ارزش مشترک نیست. اگر ایران عمدتاً کالای نهایی صادر کند و عراق عمدتاً خریدار باشد، فرصت انتقال فناوری، اشتغال محلی و سرمایه‌گذاری مشترک از دست می‌رود. از طرف دیگر، تولیدکننده عراقی ممکن است این رابطه را رقابتی و تهدیدکننده ببیند. راه‌حل، تولید مشترک، مونتاژ و بسته‌بندی در عراق، انتقال دانش، آموزش و مشارکت شرکت‌های عراقی در مالکیت و توزیع است.

• رقابت منطقه‌ای و مشکلات محیط کسب‌وکار

ایران در بازار عراق با ترکیه، چین، امارات، عربستان، کره جنوبی و اروپا رقابت می‌کند. رقابتی موفق معمولاً فقط کالا نمی‌فروشد؛ اعتبار مالی، برند، خدمات، استاندارد و شبکه پس از فروش ارائه می‌کنند. ضعف ایران در بیمه صادرات، ضمانت قرارداد، زبان و برندینگ، پراکندگی صادرکنندگان و تغییرات سیاستی می‌تواند مزیت فاصله جغرافیایی را خنثی کند.

اتفاقات مثبت و ظرفیت‌های بالفعل

۱. رشد قابل توجه صادرات: افزایش صادرات در دو دهه و رشد ۲۱ درصدی صادرات غیرنفتی در پنج ماه نخست سال ۱۴۰۳، نشان‌دهنده تقاضای واقعی بازار است؛ البته تفاوت آمارهای ۱۰ و ۱۲ میلیارد دلاری نیازمند یک نظام آماری مشترک است.

۲. تنوع کالا: صادرات حدود ۲۲۰۰ قلم کالا، امکان حرکت از چند محصول محدود به سبزی از محصولات صنعتی، غذایی، سلامت و فناوری را فراهم می‌کند.

۳. نیاز واقعی عراق به انرژی: نیاز عراق به واردات برق و گاز، بستری برای قراردادهای خدمات فنی، نوسازی شبکه، انرژی خورشیدی و بهره‌وری ایجاد می‌کند؛ نه فقط فروش سوخت.

۴. شروع گفت‌وگوی اقتصاد دیجیتال: مذاکره درباره تجارت الکترونیک، پرداخت، تصاویر ماهواره‌ای و منطقه آزاد دیجیتال از نظر سیاستی مهم است، زیرا حوزه‌های جدیدی برای همکاری تعریف می‌کند.

۵. قابلیت صادرات فناوری محور: صادرات تجهیزات پزشکی دانش‌بنیان نشان می‌دهد که ورود شرکت‌های ایرانی به عراق فقط در کالاهای سنتی و ساختمانی خلاصه نمی‌شود.

۶. بهبود تدریجی گلوگاه‌های مرزی: توافق برای تفکیک مسیر کامیون‌ها در خسروی و منذریه نمونه‌ای از اصلاح کوچک اما عملیاتی است که می‌تواند زمان و هزینه تجارت را کاهش دهد.

نتیجه گیری

روابط ایران و عراق از نظر حجم تجارت و پیوند اجتماعی، ظرفیت تبدیل شدن به یک رابطه اقتصادی پایدار را دارد؛ اما تا امروز بخش مهمی از این ظرفیت در صادرات کالا، انرژی و تجارت مبتنی بر واسطه متمرکز مانده است. داده های موجود از رشد و تنوع تجارت خبر می دهند، ولی اختلاف در ارقام و نبود آمار مشترک، خود یک مسئله سیاستی است.

فناوری و نوآوری می تواند کیفیت رابطه را تغییر دهد، مشروط بر آنکه از تفاهم نامه های کلی به پروژه های کوچک، مشتری محور و قابل اندازه گیری حرکت شود. تجارت الکترونیک، فین تک، سلامت، آب، انرژی هوشمند و لجستیک، مناسب ترین نقاط شروع اند. بزرگ ترین مانع نیز کمبود ایده نیست؛ بلکه ریسک پرداخت، تحریم، ضعف استاندارد و خدمات پس از فروش، بی ثباتی مقررات و نبود سازوکار مشترک اجرای قرارداد است. بنابراین راهبرد موفق، نه افزایش صادرات به هر قیمت، بلکه ساختن اعتماد، زیرساخت تسویه، تولید مشترک و شبکه نوآوری دوجانبه خواهد بود.